

Atik Şikâyet Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri: 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Örneği*

Muhammet Nuri Tunç**

Öz

Osmanlı Devleti'nin toplumsal, kültürel, hukukî ve iktisadî yapısında önemli bir yeri olan vakıf müessesesiyle ilgili vakfiye, hurûfât, hazine (atik), şahsiyet, ahkâm, tafsil gibi defterlerin yanı sıra arşivlerde yer alan çeşitli fon ve kodlarla tasnif edilmiş çok sayıda belge vakıf araştırmalarında temel başvuru kaynağı olmuştur. Vakıflarla ilgili bu defter ve belgelerin yanı sıra Divân-ı Hümâyûn'un ana defter serisinden olan Atik Şikâyet Defterleri'nden, vakıflarla ilgili şikâyetleri, vakıfların işleyişini, vakıf görevlilerinin karşılaştıkları problemleri, vakıfların gelirleri, toprak anlaşmazlıkları gibi çok sayıda eşsiz bilgiyi tespit edebilmek mümkün olmaktadır. Bu araştırmada, 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri esas alınarak bu defter serisinin vakıf araştırmalarındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divân-ı Hümâyûn, Atik Şikâyet Defterleri, vakıf araştırmaları, vakıflar, Osmanlı.

The Place of Atik Şikâyet Registers in the Waqf Research: The Example of Atik Şikâyet Register Number 36

Abstract

The waqf, which is significant to the social, cultural, legal, and economic framework of the Ottoman State, includes a variety of documents in its archives that are categorized as *hurûfât*, *vakfiye*, *şahsiyet*, *ahkâm* and *tafsil* as well as various funds and codes. In waqf research, they have served as the primary references. In addition to these books and documents related to waqf, *Atik Şikâyet* Registers (old complaint registers), one of Divân-ı Hümâyûn's register series, complaints about waqfs, the operation of the waqf, difficulties faced by foundation officers, waqf revenues, and land disputes are just a few examples of the unique information that can be found. The 36-number *Atik Şikâyet* Register was used as a basis for this study's attempt to situate this register series within the waqf research.

Keywords: *Divân-ı Hümâyûn*, *Atik Şikâyet* Registers, Waqf Research, Waqfs, Ottoman State.

* DOI: 10.16971/vakiflar.720426

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2020 / April 2020

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ağustos 2021 / August 2021

** Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı Adıyaman Milli Eğitim Müdürlüğü, Adıyaman-TÜRKİYE
e-mail: mu.nu.tunc@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6693-6758.

Giriş

Toplumların sağlıklı bir şekilde devamlılığının sağlanması için bireylerin hayatlarını idame ettirebilecekleri iktisadî kaynaklara, ihtiyaçlarını temin edebilecekleri sosyal kurumlara, hastalandıklarında tedavi olabilecekleri sağlık kurumlarına, ibadetlerini eda edebilecekleri ibadethanelere, eğitim faaliyetlerini sağlayabilecekleri binalara, güvenli bir şekilde seyahat edebilecekleri vasıtalara ve konak yerlerine ihtiyaç vardır. Geçmişten günümüze toplumlar tarafından bu mekanizmanın çalışması için çeşitli yöntemler geliştirilmiş olmakla birlikte devletlerin bu mekanizmayı sağlamak için geliştirdikleri müesseseler içerisinde en önemlilerden biri vakıflardır. Birçok toplumda mevcut olan bu müessesenin belki de en gelişmiş ve toplumun her alanını kapsayacak şekilde en yaygın uygulama alanı bulmuş olanı Osmanlı vakıf müessesesidir. Osmanlı'da hem coğrafi yayılma alanı bakımından hem de insanların hatta çeşitli canlıların ihtiyaçlarının karşılanması noktasında vakıflar, devletin medeniyet hüviyetine bürünmesinde büyük bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin içtimaî, iktisadî, hukukî ve dinî yapısında bu denli öneme sahip olan vakıf müessesesini; bu müessesenin kuruluş, işleyiş ve süreç içerisinde yaşadığı değişimleri anlayabilmek ise iyi bir teşkilatlanmanın ürünü olan arşiv kayıtlarıyla mümkün olabilir.

Devletlerin idaresi bakımından son derece önemli olan arşivler, bireylerin birbirleri arasında ve bireylerin devletle, devletin de bireylerle olan münasebetlerinde temel başvuru kaynağı özelliği göstermektedir. Toplumların milli hafızası olan arşivler, toplum ve devlet hayatıyla ilgili idarî, siyasi, hukukî, askerî, iktisadî, dinî, ilmî, biyografik, diplomatik ve kültürel konularda zengin bilgiler barındırmaktadır (Binark, 1979: 10-11). Arşivlerin toplum ve kamu yararına olan faydasının yanı sıra arşivler, devlet ve toplumla ilgili yapılacak olan araştırmalarda araştırmacılara büyük imkânlar tanımaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde arşivler, toplumsal ilimlere ilk elden kaynaklık etme imkânı sunmaktadır.

Osmanlı Devleti, kurulduğu ilk dönemlerden itibaren resmî evrakın muhafazası konusuna büyük ihtimam göstermiş ve zamanla bu alanda devlet bürokrasisinde bir ihtisaslaşma meydana gelmiştir (Günay, 2013: 11). Osman Bey döneminde bazı vakfiyelerin düzenlendiği bilgisinin yanı sıra Orhan Bey döneminde Arapça ve Farsça vakfiyeler ile Türkçe düzenlenmiş olan *mülknâme* ve *beratlara* ait kayıtların bulunması Osmanlı bürokrasisinin daha kurulduğu ilk dönemlerde dahi gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bununla birlikte Osmanlı bürokrasi geleneğindeki asıl önemli gelişmeler Fatih (1451-1481) ve Kanuni (1520-1566) dönemlerinde yaşanmıştır. Fatih döneminde bürokrasi geleneğiyle ilgili önemli düzenlemeler yapılmış, devlet adamlarının görev alanları ve sorumlulukları net bir şekilde belirlenmiştir. Kanuni dönemindeyse bürokrasi kadrolarının sayısal büyümesi sağlanmış ve bürokratik terfi mekanizmasında birlik oluşturulmuştur (Aydın, 2017: 6-9). Devletin merkez teşkilatındaki bürokratik gelişmeler neticesinde birtakım defter serileri ortaya çıkmıştır. Bu defter serileri içerisinde hiç şüphesiz en dikkate değer olanı Mühimme Defterleri'dir. Bu defterler, Divân-ı Hümayûn'dan çıkan kararların suretlerinin kaydedildiği bir nevi zabıtlar/siciller hüviyetinde olduğundan muhtevaları itibarıyla da pek çok araştırma sahasını ilgilendiren özelliktedirler (Emecen, 2005: 207). Divân'ın devlet işleriyle ilgili konuları re'sen görüşmesi, yani hükümet fonksiyonunu icra etmesinin yanı sıra mahkeme olarak da vazife görmesi sebebiyle ilk dönem mühimmeleri her iki mahiyette de hükümleri ihtiva etmektedir. Bu hükümler Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatının idarî yapısı ve çalışma şekilleri, devlet-tebaa ve devlet-esnaf münasebetleri, imar, iskân ve iktisat siyasetleri, iç siyaset, isyanlar ve isyanların bastırılma şekilleri, askerî tarih, strateji ve dış siyaset konularıyla ilgilidir. 17. yüzyılın ortalarına kadar tüm bu konular Mühimme Defterleri'ne kaydedilirken zamanla idarî ve adlî konular ayrı defter serilerinde toplanmış,

şikâyetler sonucu alınan kararlara dair hükümler için 1649 (H.1059) yılından itibaren “Şikâyet Defterleri” tutulmaya başlanmıştır (Kütükoğlu, 2006: 520-521). Şikâyet Defterleri de tıpkı Mühimme Defterleri gibi Beylikçi Kalemî tarafından hazırlandığı için ebat, tür ve kayıtların düzeni bakımından Mühimme Defterleri ile benzerlik göstermektedir. Şekil olarak birbirinden ayırt edebilmek pek mümkün olmamakla birlikte içerik bakımından birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Mühimme Defterleri’nde “Ahkâm-ı kuyûd-ı umûr-ı Mühimme der-zaman-ı...” ibaresiyle başlayıp ardından sadrazamın ve reisülküttabın isimleri verilmiş ve tarih eklenmişken Şikâyet Defterleri’nde “Hâzâ kuyûd-ı ahkâmî’ş-şikâyât der-zamân-ı...” ibaresiyle başlayıp sadrazamın ve reisülküttabın ismi verilmiş ve tarih eklenmiştir. Ancak bu defterler, hiçbir ibare verilmeden de başlayabildiği için resmî kayıt her zaman defter tipini ayırt etmekte yeterli olmamaktadır. Bu sebeple defterin içeriği daha kesin bir tespit sağlamaktadır.

Mühimme Defterleri’nde devletin idarî, siyasî ve askerî meseleleriyle ilgili hükümler bulunurken Şikâyet Defterleri’nde toprak anlaşmazlıkları, alacak-verecek meseleleri, mülkî ve askerî amirlerden, haksızlıklardan şikâyet gibi hükümler yer almaktadır. Şikâyet Defterleri’nde yer alan hükümler, dilekçeler üzerine yazılmış emirlerden oluşurken Mühimme Defterleri önceden dilekçe yazılmadan çıkarılmıştır (Şimşir, 1994: 359). Dolayısıyla söz konusu olan şey özel zararlar ise Şikâyet Defterleri, kamuya ait zararlar ise Mühimme Defterleri’nde kaydedilmiştir denebilir¹ (İnalçık, 1988: 36). Şikâyet Defterleri 18. yüzyılın ortalarına kadar eyalet, sancak, kaza ayrımı yapılmaksızın bu şekilde tutulmaya devam etmişse de 1742 yılından sonra aynı konuların kaydedildiği ve devletin idarî taksimatına göre eyaletler dikkate alınarak defterler tutulmaya başlanmış ve Ahkâm Defterleri serisi ortaya çıkmıştır (Aktaş, 1991: 68).

Bu araştırmanın konusunu teşkil eden Atik Şikâyet Defterleri, Osmanlı vakıflarıyla ilgili çok sayıda hüküm içermesi bakımından dikkate değerdir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde (VGMA), Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda (BOA) ve diğer arşivlerde bulunan vakıflarla ilgili defter ve evrakta yer alan bilgilerle birlikte ele alındığında bu defterlerin vakıf araştırmalarına büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Osmanlı vakıf müessesesiyle ilgili yapılan araştırmalarda temel başvuru kaynağı olan Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi vakfiye, hurûfât, hazine (atik), şahsiyet, ahkâm, tafsil, tafsil-i nizâmât, mukâtaa, muhâsebe, berat, hüccet, maarif, eytâm, hülâsa ve sair fonlardan oluşan 8.300’den fazla defter ve bir milyon civarında müstakil evrak ile Türkiye’nin en önemli arşivlerinden birisidir. Bu defterlerden bazı fonların büyük bir kısmı Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda çok az kısmı da diğer arşivlerde bulunmaktadır. Bununla birlikte bu fonlarda vakıf hazine (atik), hurûfât gibi fonlar sadece Vakıf Kayıtlar Arşivi’nde bulunmaktadır (Çam, 2017: 47). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda yer alan Şikâyet Defterleri’nden 38 tanesi DVN.ŞKT.d. fonu ile, 213 adedi ise DVNS.ŞKT.d. fonuyla tasnif edilmiştir. Bu araştırmaya konu olan Atik Şikâyet Defterleri şikâyet, ordu, rikap şeklinde kaydedilmiş olup DVNS.ŞKT.d. fonu ile tasnif edilmiş 213 adet defterden oluşmaktadır. 1649-1837 yılları arasında kapsayan bu defterler, idarî ve askerî yetkililerle ilgili şikâyetleri, eşkıyalık hareketlerini, alacak-vereceklerle ilgili şikâyetleri, köylünün toprak anlaşmazlıklarını, tımarlı sipahilerin vergiyi toplamada yaşadıkları sıkıntılarla ilgili şikâyetleri, esnaf şikâyetlerini ve daha nice şikâyete konu olacak meselelerle ilgili hükümleri içermektedir (Arşiv Rehberi, 2017: 30). Şikâyet Defterleri, tüm bu konularla ilgili hükümlerin yanı sıra

1 Feridun M. Emecen ise Mühimme Defterleri ile Şikâyet Defterleri arasındaki muhteva farkının 17. yüzyılın sonlarından itibaren belirginleşmeye başladığını, öncekilerde ise gerek muhteva bakımından gerekse şekil bakımından belirgin bir ayrım olmadığını belirtmektedir (Emecen, 2005: 129).

vakıf müessesesiyle ilgili çok sayıda hüküm içermesi bakımından da dikkate değerdir. Bu defterlerde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerde; vakıf reayasından haksız vergi veya akçe talebi, vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne müdahale edilmesi veya zarar verilmesi, vakıf görevini ele geçirme, vakfın diğer toprağına müdahalesi, vakıf gelirini teslim etmeme, vakıf reayasına baskı, mağduriyet, mevkufun işletilmesi, mürtezikanın mağduriyeti, vakıf reayasının vergi vermemesi veya eksik vermek istemesi, vakfın tasarrufuna müdahale, vakıf binasına zarar gibi şikâyetlerle ilgili bilgiler; cami, mescit, medrese, mektep, tekke, zaviye, türbe, buk'a, imaret, hamam, su yolu, çeşme gibi vakıf kurumlarıyla ilgili bilgiler; hane, dükkân, han, oda, köy, mezraa, çiftlik, bağ, bahçe, arsa, nukûd-ı mevkufe ile ilgili bilgiler elde etmek mümkündür. Şikâyet Defterleri'nin vakıflarla ilgili bu denli kapsamlı ve kıymetli bilgiler içeriyor olması bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuştur. Bu doğrultuda 213 adet Şikâyet Defteri'nde vakıf araştırmalarında bu defterlerin önemini ortaya koyabilecek hacim ve kapsamda olan 36 numaralı Şikâyet Defteri konu edilmiştir. Bu defterin seçilmesindeki bir diğer etken de bu defterden önceki bazı defterlerle ilgili birtakım araştırmalar yapılmış olması ve bu araştırmalarda vakıflarla ilgili kısmen de olsa bilgiler verilmiş olmasının mukayese yapılmasına imkân tanınmasıdır.

1. 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri

36 Numaralı Şikâyet Defteri, battal ebru ile süslü karton kapaklı olup kapağın üzerinde kurdele şeklinde bağlanmış uçları yukarı bir hilal oluşturacak şekilde çizilmiş çiçeklerle süslü bir kâğıt içerisinde "*Şikâyet Defteri min evâil-i Cemâziye'l-âhir 1113 ilâ evâsıt-ı Zilhicce sene 1113*" ifadesi yer almaktadır. Kasım 1701 tarihi ile Mayıs 1702 tarihi arasında kapsamakta olan defterin birinci sayfasında defterin Veziriazam Hüseyin Paşa² zamanında Reisülküttap Mehmed Efendi³ sorumluluğunda tutulduğu anlaşılmaktadır.⁴

36 numaralı Şikâyet Defteri 587 sayfa olup 3321 hüküm ihtiva etmektedir. Divanî tarzda yazılmış olan hükümlerin büyük bir kısmı 5-10 satır arasında olmakla birlikte bir sayfayı bulacak uzunlukta hükümler de bulunmaktadır. Yazılar okunaklı bir şekilde olup 25 civarı hükümde bazı satırların üzeri çizilmiş, bazı hükümlerse tamamen iptal edilmiştir. Birkaç hüküm hitap kısmı yazıldıktan sonra yarım bırakılmış ve üzeri çizilmiştir. Defterin 261 ve 262. sayfalarında ise herhangi bir hüküm bulunmamakta olup bu sayfalar boş bırakılmıştır.

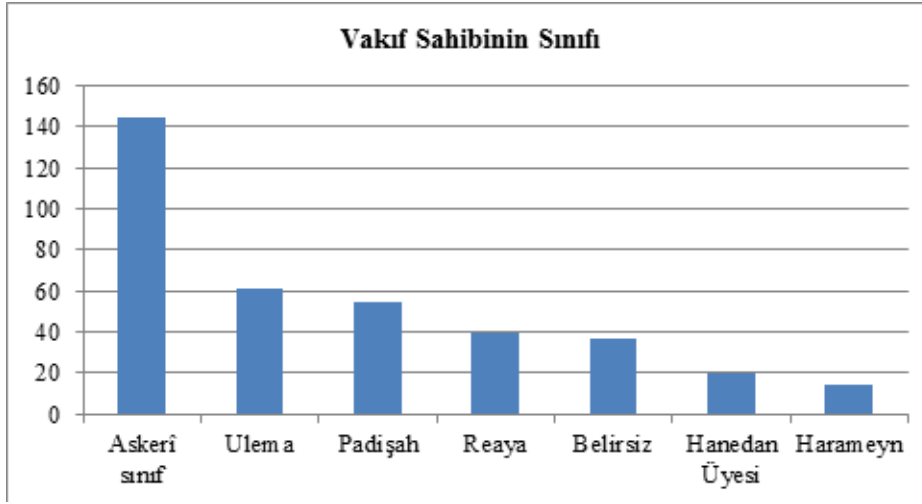
36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan hükümlerden 364 tanesinde vakıflarla ilgili bilgi bulunmaktadır. Bu hükümlerden iki tanesi doğrudan vakıf müessesesini ilgilendiren hüküm olmayıp timar ve zeâmete bağlı köylerle ilgili bilgi verilirken vakfa ait hisseden de bahseden hükümlerdir. Ayrıca 362 hükmün 49 tanesi şikâyet olmayıp görev talebi, zam talebi, hüküm ricası, mütevellî temessükü mucebince mültezime veya müstecire zabt hükmü verilmesiyle ilgilidir. Vakıflarla ilgili hükümlerde şikâyet veya isteğe konu olan vakıfların 145 tanesi ordu mensuplarına, 61 tanesi ilmiye mensuplarına, 55 tanesi padişahlara, 40 tanesi reayadan olanlara, 20 tanesi padişah dışındaki hanedan üyelerine aittir. Geri kalan 51 vakıftan

2 Burada zikredilen Hüseyin Paşa, II. Mustafa döneminin (1695-1703) meşhur veziriazamı olan Amcazâde Hüseyin Paşa'dır. Amcazâde Hüseyin Paşa ile ilgili bk. Münir Aktepe, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991, s.8-9.

3 Reisülküttap Mehmed Efendi, Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın son derece güvendiği devlet adamlarından biri olup Karlofça Antlaşması'nın imzalanması sürecinde önemli rol oynamış daha sonraki süreçte sadrazamlığa kadar terfi etmiş Osmanlı devlet adamıdır. Rami Mehmed Paşa olarak da tanınan Reisülküttap Mehmed Efendi için bk. Recep Ahışalı, "Râmi Mehmed Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2007, s.449-451.

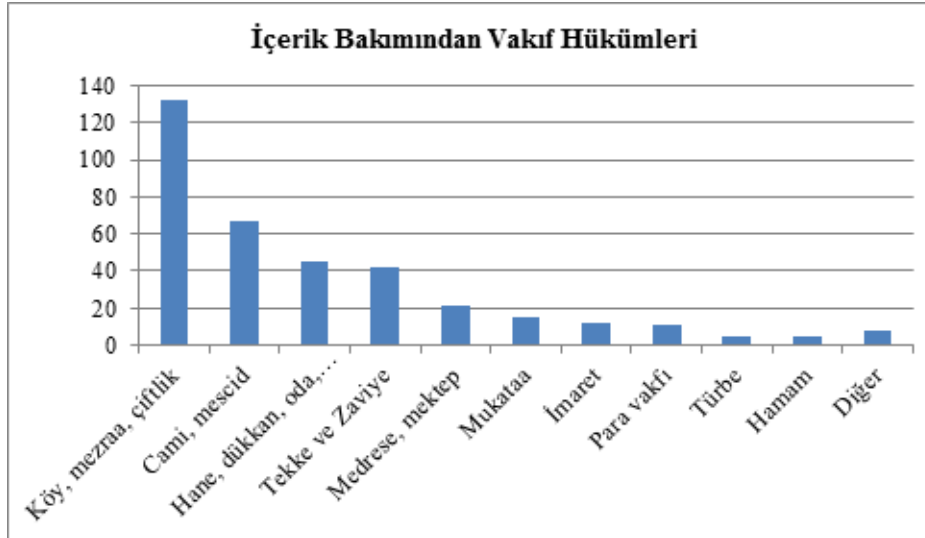
4 Defterin birinci sayfasında "*Bismihî sübhânehû-te'âlâ hâzihî kuyûdun müstemilütün 'ale'l-ahkâmî's-şikâyat der-zemân-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Hüseyin Paşa ve fî ibbân-ı reîsi'l-küttâb Mehmed Efendi tâle-bekâhû el-vâki' hurrîe fî 7 C sene 1113*" ifadesi yer almaktadır.

37 tanesinin kurucusuna dair açık bir bilgi bulunmamasıyla birlikte 14 hükümde Haremeyn evkafından bahsedilmektedir (Bk. Grafik 1).



Grafik 1: Vakıf sahibinin sınıfı

36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümler incelendiğinde 132 hükümde vakfa ait köy, mezraa, yaylak ve mera; 67 hükümde cami ve mescit; 45 hükümde hâne, dükkân, oda, değirmen; 42 hükümde tekke ve zaviye; 21 hükümde medrese, mektep; 15 hükümde mukataa; 12 hükümde imarethane; 11 hükümde nukûd; 5 hükümde türbe; 5 hükümde hamam bilgisi bulunurken 8 hükümde ise kitap, samakov,⁵ mizan gibi farklı mevkuflarla ilgili bilgi bulunmaktadır. Bazen aynı hükümde cami, mescit, han, hamam gibi vakıf kurumları birlikte yer alabilmektedir (Bk. Grafik 2).



Grafik 2: İçerik Bakımından Vakıf Hükümleri

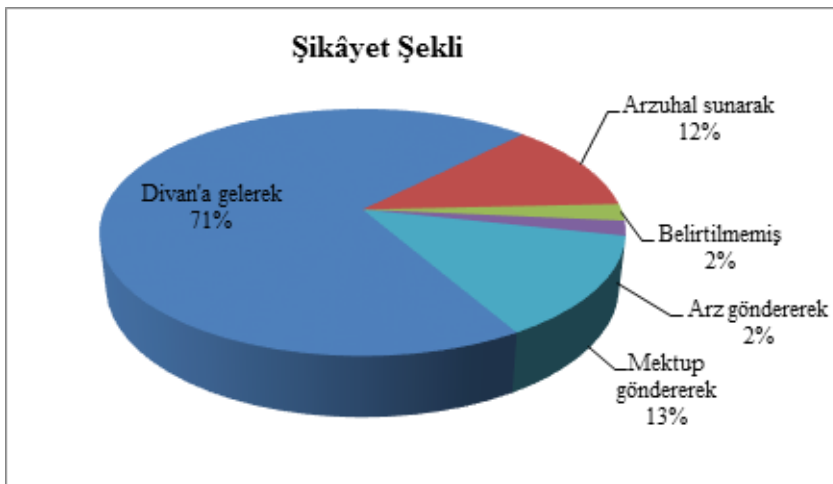
⁵ Yüzeyde bulunan maden tesislerinde, çıkarılan cevher, önce çevredeki derelerden temin edilen tatlı su yardımıyla taş toprak gibi maddelerden temizlenerek eritilmek amacıyla çarhlara getirilirdi. Bu çarhlar su gücüyle çalışan körüklerin ocağı faaliyete geçirmesiyle çalışırlardı. Samakov tabiri de madencilikle alakalı bir kavram olup demir ocağı ve çarh gibi birtakım tesisleri ifade etmektedir (Altunbay, 2010: 33, 74).

2. Şikâyet Şekli ve Şikâyet Edenlerin Kimliği

Osmanlı devlet anlayışında bireylerin mahkemelere başvurarak haklarını aramaları hatta yerelde çözümünde sıkıntı yaşadıkları veya sonuçtan memnun olmadıkları durumlarda şikâyetlerini Divân'a iletilme noktasında herhangi bir sınırlandırma bulunmamaktaydı. Devlet, tebaasıyla bir iletişim mekanizması geliştirmiş ve bu mekanizmayı her zaman açık tuttuğu gibi herhangi bir önkoşul veya bir ara merci koymamıştır (Tuğluca, 2016: 49). Böylece devlet, hem taşradaki temsilcileri üzerindeki hukukî ve idarî denetimini sürekli ve etkili bir şekilde devam ettirme imkânı elde etmiş hem de tebaanın karşı karşıya kaldıkları veya kalabilecekleri sıkıntılı durumlarda iktidar gücünü arkalarında hissetmelerini sağlamıştır.

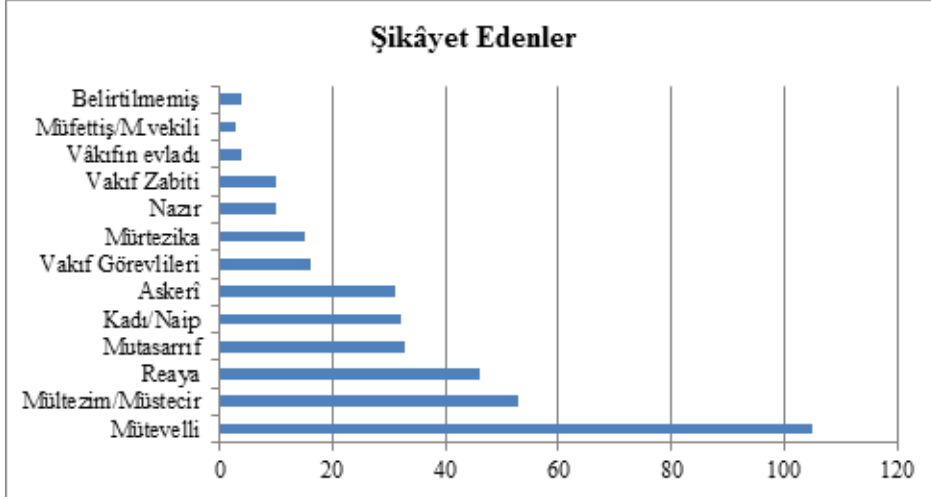
Osmanlı devlet ve hukuk düzeninde reayadan bir kişi gerek reayadan olan başka kişi veya kişiler tarafından gerekse de doğrudan padişah tarafından yetkilendirilmiş ve görevlendirilmiş yönetici kadrolar tarafından sosyal, ekonomik, idarî ve güvenlik konularında sıkıntıya düşürüldükleri ve mağdur edildikleri durumlarda yerel mahkemelere, eyalet ve sancak divanlarına nihayetinde ise Divân-ı Hümâyûn'a şikâyet etme hakkına sahipti (Taş, 2007: 189). Bununla birlikte şikâyetin kullanılma hakkı yalnızca reaya değil aynı zamanda yönetici kesime de tanınmıştı ve yöneticiler de aynı şekilde sosyal, ekonomik, idari ve güvenlik konularında mağduriyet yaşadıklarında şikâyet hakkına sahipti.

Divân-ı Hümâyûn'a yapılan şikâyet başvuruları arzuhal gönderme, gelme, varma, mektup gönderme, arz gönderme, âdem gönderme gibi farklı şekillerde gerçekleşirdi. Reaya, askerî, zımmî, Müslüman, kadın, erkek toplumun tüm kesimlerinin şikâyetinde bulunma hakkı bulunurdu. Bütün bir kaza ahalisini temsil edenler veya ahalinin bir kısmı, bir tüccar grubu kadiya gidip onun vasıtasıyla da arz-ı mahzar da denilen arzuhallerini sunabilirdi. Genellikle askerî-resmî kişilerin dilekçesi için yalnızca arz kelimesi kullanılırken reayanın sundukları için arzuhal denirdi. Eğer bir kadı doğrudan doğruya şikâyetinde bulunmak istiyorsa mektup veya arz gönderebilirdi (İnalçık, 1988: 35). Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan başvurularda da tüm başvuru konularında olduğu gibi benzer usul ve esaslar doğrultusunda hareket edildiği görülmektedir. 36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümler incelendiğinde Divân'a yapılan başvuruların 256 tanesi yani %71'i gelerek, 48 tanesi yani %13'ü (çoğunlukla kadı ve naipler) mektup gönderilerek, 43 tanesi yani %12'si arzuhal gönderilerek, 7 tanesi yani %2'si arz gönderilerek gerçekleşmiştir. Divân'a yapılan başvuruların 8 tanesinin yani %2'sinin ise nasıl gerçekleştiği belirtilmemiştir (Bk. Grafik 3).



Grafik 3: Şikâyet şekli

Vakıflarla ilgili şikâyet edenlerin kimliklerine bakıldığında önemli bir kısmının mütevellî olduğu dikkat çekmektedir. Yapılan başvurulardan 105 tanesi mütevellîler, 53 tanesi mültezim veya müstecirler, 46 tanesi reaya, 33 tanesi mutasarrıflar, 31 tanesi ordu mensupları, 15 tanesi mürtezikalılar, 10 tanesi nâzırlar, 10 tanesi zabıtlar, 16 tanesi kâtip ve câbi gibi vakıf görevlileri, 4 tanesi vâkıfın soyundan olan kişiler, 3'ü ise evkaf müfettişi veya vekili tarafından yapılmıştır. Şikâyetlerin 4'ünün ise kim tarafından yapıldığı belirtilmemiştir (Bk. Grafik 4).



Grafik 4: Şikâyet edenler

Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan şikâyet başvurularının 20 tanesi (2'sinde kadın ve erkek birlikte) yani %5,52'si kadınlar tarafından, 9 tanesi yani %2,48'i de gayrimüslimler tarafından yapılmıştır. Yapılan başvuruların tamamı şikâyet başvurusu olmayıp 49 tanesi yani %13,53'ü hüküm ricası veya mütevellî temessükü gereğince zabt talebiyle ilgili olup bu tür başvuruların büyük çoğunluğu mültezim ve müstecirler tarafından yapılmıştır.

Vakıflarla ilgili şikâyetlerde mütevellîlerin yaptıkları şikâyetlerin diğer başvurulara oranla (%29) daha fazla olması onların vakfın işleyişindeki sorumluluklarının büyüklüğüyle doğru orantılıdır. Vakıf görevlilerinin görevlerinde ihmalkârlık yapmaları; vakfın mahsulüne, gelirine, akaratına zarar verilmesi; vakıf toprağı ve sair müsakkafatının (hâne, dükkân vs.) kiralınması veya işletilmesi konularında mütevellîlerin vakfın lehinde hareket etmesi gerektiğinden mütevellîler, bunun sağlanması için yerel mahkemelere veya gerekirse Divân'a başvurmaktaydılar.

Mültezim veya müstecirlerin Divân'a yaptıkları başvurularının önemli bir kısmı vakıf toprağının veya müsakkafatının tasarrufu konusunda mütevellîden aldıkları temessükleri mucebince zabtı için hüküm rica etmeleriyle ilgilidir. Bu amaçla Divân'a başvuran ilgili kişiler arzuhallerinde ellerinde mütevellîden aldıkları mühürlü temessük olduğunu belirtirler ve bu temessük gereğince vakıf toprağının veya müsakkafatının zabtı konusunda hükm-i şerîf ricasında bulunurlardı. Mültezim veya müstecirler, zabt amacıyla yaptıkları başvuruların yanı sıra kendilerine yapılan müdahaleler, mütevellîye yaptıkları ödemeler konusunda yaşadıkları anlaşmazlıklar, çeşitli sebeplerle (dolu yağışı, yangın) ödemeleri gereken meblağı ödeyememeleri gibi gerekçelerle de Divân'a başvuruda bulunmuşlardır.

Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan başvurular içerisinde reayanın yaptığı başvuruların sayısı da (%12,7) azımsanamayacak kadar çoktur. Reayanın Divân'a yaptıkları başvurunun önemli bir kısmı maruz kaldıkları zulüm ve baskıyla ilgilidir. Vakıf reayasının mağduriyet yaşamasında ehl-i örf taifesinden olan mirliva, mirimiran, mutasarrıf, voyvoda, zabıt, ziyedar gibi yönetici ve vergi görevlilerinin yaptıkları haksızlıklar gelmektedir. Özellikle mirliva ve mirimiran denilen sancak yöneticilerinin devre çıkararak reayadan *tekâlif-i şakka*⁶ namıyla akçe talebinde bulunmaları reayayı mağdur etmektedir. Devre çıkmak⁷ yasak olmasına rağmen bazı yöneticilerin bu yola başvurarak ve çoğu zaman azımsanamayacak sayıda atlı *leven-dât taifesiyle* köy köy dolaşıp zaten ekonomik sıkıntılar içinde olan reayadan fuzuli ve haksız bir şekilde akçe talep etmeleri reayanın büyük mağduriyetler yaşamasına sebep olmaktadır. Reaya da yaşadığı bu tür mağduriyetler karşısında çözümü Divân'a başvurmakta bulmaktadır. Vakıf reayasının yaşadıkları bu mağduriyetler karşısında, haklarının korunması amacıyla müteveli ve nâzırların da Divân'a başvurduğu örneklere rastlanmaktadır. Vakıf reayasının sık bir şekilde karşılaştıkları bir diğer sorun ziraat yaptıkları tarım alanlarına veya hayvanlarını otlattıkları mera ve yaylaklarına vakıf reyası dışındaki diğer reayanın müdahale etmesidir. Vakıf reayasına yapılan bu tür müdahalelerde diğer reaya gruplarının zeâmet veya timar sahiplerinin desteğini alarak hareket ettikleri de görülmektedir. Örneğin Nevrekop kazasında Şehzade Sultan Mehmed Han Vakfı'nın reyası Divân'a başvurarak, eski zamanlardan beri otundan ve suyundan istifade ettikleri, hayvanlarını otlattıkları yaylaklarına Viran köyü ahalisinin, zeâmete mutasarrıf olan Bostancı İbrahim'e istinat ederek müdahale ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 99). Tüm Şikâyet Defterleri'nde olduğu gibi 36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerin bir kısmı da kadı veya naiplerin Divân'a gönderdikleri mektuplar neticesinde görüşülüp yazılmıştır. Kadı veya naiplerin Divân'a gönderdikleri mektupların içeriklerine bakıldığında vakıf-askerî, vakıf-reaya, askerî-reaya veya tersi şikâyet durumlarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Askerî sınıf mensupları tarafından Divân'a yapılan başvuruların önemli bir kısmı vakıf yöneticisi olan mütevellinin askerî sınıf mensuplarının tasarrufunda olan köy veya mezraa gibi gelir birimlerine müdahale edip vakfa ait olduğunu iddia etmesiyle ilgilidir. Bu doğrultuda yapılan şikâyetlerin önemli bir kısmı timarlı sipahiler ve devletin merkezinde görevli müteferrikalar ve kâtipler hakkındadır.

Divân'a yapılan başvurular içinde az sayıda olmakla birlikte vakıf kurumlarında görevli imam, kâtip, câbi gibi görevliler; vakfın denetiminden ve vakfın işlerinin yapılıp yapılmadığını kontrol etme sorumluluğu olan nâzırlar; vakıf toprağının güvenliğinin sağlanması ve vakıf reayasından vergi tahsilinin yapılmasından sorumlu olan zabıtlar tarafından yapılan şikâyetler bulunmaktadır. Bununla birlikte vakıfta herhangi bir tasarrufu veya görevi olduğuyla ilgili bilgi bulunmayan vakfın evladından olduğu belirtilen kişiler tarafından da vakfın zarara uğradığı durumlarda şikâyette bulunulduğu örneklere rastlanmaktadır.

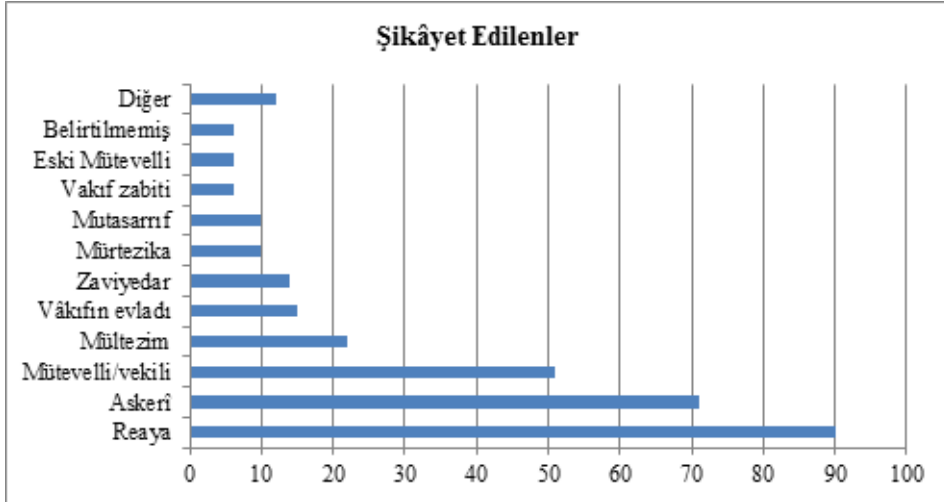
Diğer taraftan farklı şikâyet örneklerine de rastlanmaktadır. Örneğin, İstanbul'daki Mercan Vakfı'nın defterleri bezzazistandaki sandıklarda hıfz olunurken hâlâ vakfın mütevellisi olan kişi vakfın parasını ve defterlerini bu sandıklarda değil de kendi evinde muhafaza etmesi hakkında şikâyette bulunulmuştur.

6 Tekâlif-i Şakka türü vergiler, "güç yetirilemeyecek kadar ağır vergiler" demektir ve bu tabir genellikle ehl-i örf taifesinin halktan aldıkları izinsiz vergiler için kullanılmıştır. Haklarında şer'î cevaz olmadığı gibi ferman ve adaletnamelerle yasaklanmış olan bu vergiler teftiş akçesi, devir, harc-ı bâb, mesârif-i sancak, saray tamiri, esb-baha, hilat-baha, kaftan-baha, nal-baha, zahire-baha, öşr-i diyet, yağ, bal, saman gibi isimler altında toplanmaktadır (Tabakoğlu, 2011: 337).

7 Devre çıkma, Osmanlılarda taşrada görev yapan idarecilerin çeşitli nedenlerle kendi sorumluluk bölgelerini dolaşmalarını ifade etmektedir. Bu tabir, Osmanlı kaynaklarında 16. yüzyıl sonlarına kadar "il/vilâyet üzerine çıkma", "gezip gözetme", "devr eyleme" gibi isimlerle ifade edilmiştir. Devre çıkma şeklinde terim anlamı kazanıp yaygın bir şekilde kullanılması ise halkın büyük çapta zulüm ve suistimale uğraması sonrasında şikâyetleriyle başlamıştır (Emecen, 1994: 250).

Divân'da şikâyet ele alınarak mütevellinin şart-ı vâkif mucebince vakfın parasını ve defterlerini bezzazis-tandaki sandıklarda muhafaza etmesi gerektiği belirtilmiştir (AŞKT.d. 36: 417).

Şikâyet edilenlere bakıldığında ise önemli bir kısmının reaya, askerî ve mütevellilerin olduğu görülmektedir. Divân'a yapılan vakıflarla ilgili başvurulardan 90'ı reaya, 71'i askerî (sipahi, zaim, voyvoda, müte-sellim vs.), 51'i müteveli veya vekilleri, 22'si mültezim veya müstecir, 15'i vâkfın evladından olanlar, 14'ü şeyh ve zaviyedâr, 10'u mürtezika, 10'u mutasarrıf, 6'sı vakfın zabiti, 6'sı eski mütevellilerin şikâyet edilmesiyle ilgilidir. 6 hükümdeyse şikâyet edilenin kimliğiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır (Bk. Grafik 5). Bu tür şikâyetlerde "âhardan bazıları" şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.



Grafik 5: Şikâyet edilenler

Vakıflara bağlı köylerde yaşayan reayanın mevcudiyeti, vakıf akaratının kiralanmak suretiyle reayadan kimseler tarafından işletilmesi, vakıf kurumlarından reayanın istifade etmesi, vakıfların insanoğlunu cezbedecek iktisadî potansiyelinin mevcudiyeti Divân'a yansıyan şikâyetlerde reayanın hem şikâyet edenler bakımından hem de şikâyet edilenler bakımından sayıca ön sıralarda olmasına neden olmuştur. Nitekim şikâyet edenlerle ilgili sayısal veriler incelendiğinde üçüncü sırada yer alan reaya, şikâyet edilenler bakımından değerlendirildiğinde 90 civarı hükümle yani %25 civarı oranla ilk sırada yer almaktadır. Divân'a yapılan başvurularda reaya ile ilgili şikâyetlerde reayanın vergisini vermemeleri, başka bir vakıf reayasının tasarrufunda olan ziraat alanlarına, yaylak yerlerine, müsakkafatna müdahale etmeleri, vakfın tasarrufunu veya vakıf görevlisinin görevini zabt etmeleri, vakıftan aldıkları akçeyi zamanında ödememeleri veya eksik ödemeleri gibi mağduriyet ve zarar oluşturacak durumlarının olduğu görülmektedir.

Askerî sınıf mensuplarıyla ilgili şikâyetlerde zeamet ve timar sahiplerinin veya bazen has toprağı voyvodalarının vakıf reayasına müdahale etmesi ya da vakfa ait olan köy, mezraa ve yaylak gibi yerleri kendi zeamet, timar ve haslarına ait olduğunu iddia ederek müdahale etmeleri sık rastlanan şikâyetler arasında yer almaktadır. Bunların yanı sıra yukarıda da zikredildiği üzere mirлива, mirimiran veya mutasarrıflar tarafından devre çıkılarak haksız bir şekilde akçe talep edilmesi üzerine şikâyet edildikleri örneklere sıklıkla rastlanmaktadır.

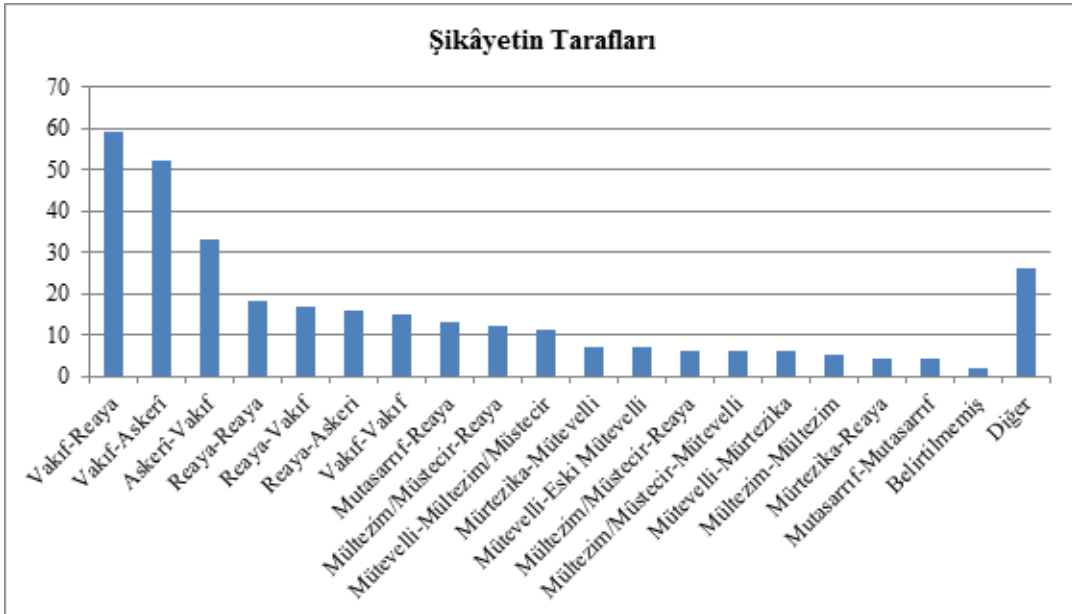
Mütevellilerle ilgili şikâyetlerde mütevellilerin askerî sınıf mensuplarına ait has, zeâmet, timar gibi topraklara müdahale ederek bu topraklar üzerindeki bazı köy ve mezraların vakfa ait olduğunu iddia etme-

leri şikâyet edilmelerinin nedenleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra mütevelliler; vakıf görevlilerinin vazifelerini ödememeleri veya eksik ödemeleri gibi sebeplerle de şikâyet edilmişlerdir. Ayrıca çok sayıda olmamakla birlikte mütevelliler, vakfın malını *ekl ü bel'* etmeleri yani kendileri için kullanmaları sebebiyle de şikâyet edilmişlerdir. Bu tür durumlarda şikâyette bulunanların daha çok mürtezika veya vakıf kurumunun bulunduğu mahalle ahalisinin olduğu görülmektedir.

Mültezim veya müstecirlerle ilgili Divân'a yapılan şikâyetlerde bu kişilerin vakfa ödemeleri gereken bedeli ödememeleri, eksik ödemeleri, vakfın müsaadesi olmadan tasarrufu başka bir kişiye feragat etmeleri gibi gerekçelerin ön planda olduğu görülmektedir. Mürtezika ile ilgili yapılan şikâyetlerde ise mürtezikanın vazifelerine kanaat etmemeleri, görevlerini hakkıyla eda etmemeleri gibi şikâyetlerin ön planda olduğu görülmektedir. Örneğin Elbistan'da Câmî-i Kebîr'de görevli cüzhânlar için Alaüddeve'nin vakfettiği mezraa için buk'asının buk'adarı bu mezraa buk'adarlara vakf edilmiştir diyerek müdahale etmiştir (AŞKT.d. 36: 83).

Vâkıfın evlatlarıyla ilgili şikâyetler; vâkıfın vefatı sonrasında evlatdan olanların mevkûf için mirasa dahildir diyerek zabt etmek istemeleri, vakfın tasarrufu erkek evlada şart koşulmuşken kız çocuklarından olanların veya kimi zaman akrabadan olanların hak iddiasında bulunmaları gibi konularda olmaktadır.

Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan başvurularda şikâyete konu olan hükümlerin taraflarına bakıldığında çok farklı kesimlerin müştekî ve müştekâ olduğu görülmektedir. Şikâyet konularının önemli bir kısmı vakıf-reaya, vakıf-askerî, askerî-vakıf, reaya-reaya, reaya-vakıf, reaya-askerî, vakıf-vakıf, mültezim/müstecir-reaya, müteveli-mültezim/müstecir şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte mürtezikanın müteveli ile mütevelinin eski müteveli ile veya tam tersi şekilde birbirlerinden şikâyetçi oldukları hükümlere rastlanmaktadır (Bk. Grafik 6).



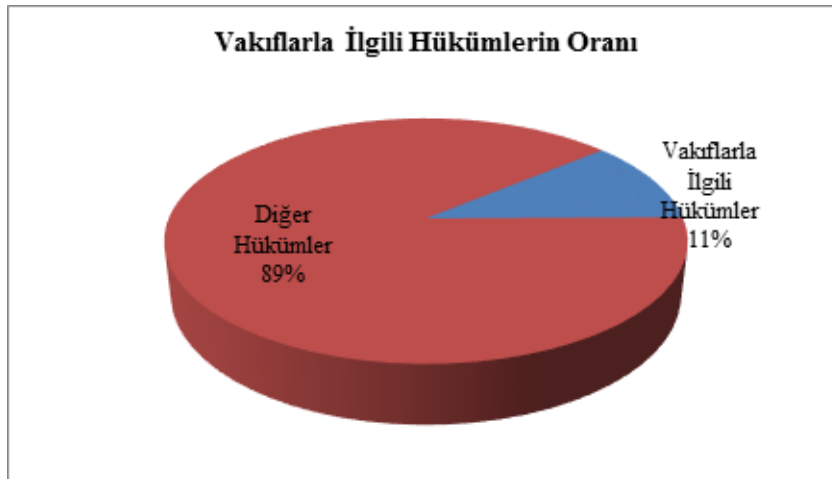
Grafik 6: Şikâyetin tarafları

3. Şikâyet Defterleri'nde Yer Alan Vakıflarla İlgili Konular

Şikâyet Defterleri'nde yer alan hükümlerin önemli bir kısmı alacak-verecek, zulüm, miras, toprak ve vergi konularıyla ilgilidir. Bununla birlikte bazı defterlerde konu bakımından ve bölgesel yoğunlaşmaların olduğu görülmektedir. Örneğin 10 numaralı Şikâyet Defteri, Kutsal İttifak ile yapılan savaş dönemine denk geldiğinden savaş ve seferberlik durumuyla ilgili çok sayıda (%87) hüküm içermektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde bu defterin ordu mühimme özelliği gösterdiği söylenebilir (Tuğluca, 2016: 11). Yine 10, 30, 128, 150, 151, 162, 175 ve 181 numaralı defterler ağırlıklı olarak Balkan coğrafyasıyla ilgili hükümler içermektedir (Tunç, 2020: 275).

1 ve 2 numaralı defterlerde yer alan hükümlerden 900 civarı görevi kötüye kullanma, 300 civarı ceza, 270 civarı alacak-verecek, 160 civarı vergi, 90 civarı fesat, 60 civarı mirasla ilgiliyken 180 civarı hüküm vakıflarla ilgilidir (Gümrükçüoğlu, 2012: 192). 13 numaralı defterde yer alan hükümlerin %32'si savaş, %31'i adli yargı, %19'u vergiyle ilgiliyken %16'sı vakıflarla ilgilidir. 16 numaralı defterde yer alan hükümlerin %40'ı adli yargı, %25'i vergi, %3'ü savaş ve %6'sı diğer konulardan oluşurken %26'sı vakıflarla ilgilidir. 21 numaralı defterde yer alan hükümlerin %38'i adli yargı, %31'i vergi, %2'si savaş ve %5'i diğer konulardan oluşurken %24'ü vakıflarla ilgilidir. 29 numaralı defterde yer alan hükümlerin %52'si adli yargı, %16'sı vergi, %5'i savaş ve %5'i diğer konulardan oluşurken %22'si vakıflarla ilgilidir (Tuğluca, 2016: 11-14). 128 numaralı defterde yer alan hükümlerin %24'ü eşkıyalık, baskı, zulüm, %22'si alacak-verecek, %10'u vergi, %10'u miras ve %18'i diğer konulardan oluşurken %11'i vakıflarla ilgilidir (Tunç, 2020: 292). Şikâyet Defterleri'nin ilk 9'u ve Majer nüshası esas alınarak Üsküp şehriyle ilgili yapılan bir araştırmada ise hükümlerin %36'sı zulüm, %16'sı eşkıya-gasp, %12'si borç, %8'i görev gaspı ve %8'i diğer konularla ilgiliyken %12'si vakıflarla ilgilidir (Tuğluca, 2012: 120).

Görüldüğü üzere 13 numaralı defterde yer alan hükümlerin %16'sı, 16 numaralı defterde yer alan hükümlerin %26'sı, 21 numaralı defterde yer alan hükümlerin %24'ü, 29 numaralı defterde yer alan hükümlerin %22'si, 128 numaralı defterde yer alan hükümlerin %11'i ve Üsküp şehriyle ilgili hükümlerin %12'si vakıflarla ilgilidir. Yine 1 ve 2 numaralı defterlerde azımsanmayacak miktarda vakıflarla ilgili hüküm yer almaktadır. 36 numaralı defterde ise 3.321 hükümden 364 tanesi yani %10,96'sı vakıflarla ilgilidir (Bk. Grafik 7).



Grafik 7: Vakıflarla ilgili hükümlerin oranı

36 numaralı defterde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerin önemli bir kısmı vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne müdahale edilmesi veya zarar verilmesi, vakfın işletilmesi, iltizam veya kiraya verilmesi, vak-

fın tasarrufuna müdahale edilmesi, vakıf reayasından haksız vergi talep edilmesi, mürtezikanın mağdur olması ve vakıf reayasına baskıyla ilgilidir. Bunların yanı sıra çok farklı konularda şikâyetlerin olduğu görülmektedir (Bk. Tablo 1).

Tablo 1: 36 numaralı şikâyet defterinde yer alan vakıflarla ilgili konular

Vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne zarar verilmesi	110
Vakfın akaratının işletilmesi	46
Vakfın tasarrufuna müdahale edilmesi	34
Vakfın diğer toprağı (dirlik, malikâne, mukataa) müdahalesi	29
Vakıf reayasından haksız vergi veya akçe talep edilmesi	27
Mürtezikanın mağdur olması	19
Vakıf reayasının mağdur edilmesi	13
Vakıf gelirini teslim etmeme	12
Vakıf reayasının vergi vermemesi veya eksik vermek istemesi	10
Vakfın tasarrufunu zabtetme	6
Vakıf mahsulünden bakiye kalması	6
Vakıflar arası anlaşmazlık	6
Vakıf mahsulünün farklı bölgede satış izni	5
Vakıf görevini ele geçirme	4
Gelire kanaat etmeme	4
Vakfa borcun ödenmemesi	3
Vakıftan alacak talebi	3
Vakıf görevlisinin başka iş yapması veya başka görevliye müdahale etmesi	3
Nukûd vakfının haksız ribh veya akçe talebi	3
Vakıf binasının tamir talebi	3
Vakıf binasına zarar verilmesi	2
Vakıf mülkünün istibdali talebi	2
Vakıf binasının tamirinden kalan paranın tahsili	2
Mevkufun gasp edilmesi	2
Vakfın mütevellisinin alacak-verecek meselesi	2
Vazifeye zam talebi	1
Vakfın defterlerinin kaybedilmesi	1
Vakıf görevlileri arasında anlaşmazlık	1
Vakıf kapı ve pencerelerinin İstanbul'dan gönderilmesine mani olunması	1
Evlâd-ı vâkıf arasında hisse anlaşmazlığı	1
Sicil suretinin kaybolması	1
Toplam	362

36 Numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili 362 hükümden 110 tanesi yani %30,38'i vakıf toprağına, mahsulüne veya gelirine müdahaleyle ilgilidir. Bu konuyla ilgili hükümler incelendiğinde, bu

tür şikâyetlerin daha çok mütevelliler tarafından yapıldığı ve şikâyet edilen tarafın da daha çok dirlik sahipleri ve malikâne mutasarrıfları olduğu görülmektedir. Bu tür şikâyetlerde vakfın mütevellisi veya mutasarrıfı Divân'a arzuhal sunarak has, zeamet, timar, malikâne gibi toprakları tasarruf eden kişilerin vakıf toprağı üzerinde hak iddia ettiğini veya vakıf toprağına müdahale ettiğini belirterek şikâyette bulunmuşlardır. Bununla birlikte kimi zaman da has, zeamet ve timar sahipleri aynı gerekçelerle vakfın mütevellisinden veya mutasarrıfından şikâyetçi olmaktaydı. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 29'unda yani %8,01'inde dirlik sahipleri veya malikâne mutasarrıfları vakfın mütevellisinin veya mutasarrıfının kendi tasarruflarında olan toprağı müdahale ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Toprak anlaşmazlığı bazen de vakıflar arasında olabilmekteydi. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 6'sında yani %1,65'inde bir vakfın toprağına başka bir vakfın mütevellisi veya mutasarrıfının müdahale ettiğine dair şikâyet söz konusu olmuştur. Toprak anlaşmazlığıyla ilgili şikâyet başvurularında eğer deftere müracaat edilmesi icap ediyorsa konu, ilgili mercilere iletilir ve burada ruznamçe, icmal, mufassal, evkaf gibi defterlere bakılırdı. Böylece toprağın kimin tasarrufunda olduğu tespit edilirdi. Bu tür hükümlerde bazen vakıf toprağının sınırları çok ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir ve köylerin reayasıyla ilgili bilgi verilirdi. Vakıf toprakla şikâyete konu olan diğer toprak arasındaki *mümtâz ve mu'ayyen* sınırların nereler olduğunun ayrıntılı bir şekilde belirtilmesi vakfiyesine ulaşılamayan vakıflar için araştırmacılara katkı sağlayacak önemli bir noktadır.

Vakıflarla ilgili hükümlerde sık rastlanan sorunlardan birisi de vakıf toprağının iltizamen tasarruf edilmesi veya vakıf akaratının icaresiyle (kira) ilgili sorunlardır. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 46 tanesi yani %12,70'i bu konuyla ilgilidir. Vakıflarla ilgili bu tür sorunların yaşanmasındaki sebepler arasında vakfı *der-uhde* eden kişinin vakıf gelirini vakfa göndermemesi veya eksik göndermesi ilk sırada gelmektedir.⁸ Vakfın alacağını vakfa gönderilmediği durumlarda daha çok iki yola başvurulurdu. Bunlardan ilki vakıf akçesinin tahsili için mübaşir tayin edilmesi, ikincisi ise mültezimin akçeyi vermemesi ve vermekte inat etmesi halinde Divân'a ihzar edilmesidir. Vakıf akçesinin vakfa teslim edilememesinde bazen de mültezimin kendi inisiyatif dışındaki gelişmeler neden olabilmektedir. Örneğin, Manastır kazasında Pınarhisar evkafından Hüseyin Bey ve Yahya Bey vakıflarının 1702 senesi başlarında mültezimi olan Hacı Hasan, vakıf köyünü tasarruf ettiği ilk yılında dolu yağdığını ve mahsule büyük zarar verdiğini, bu sebeple zarar ettiğini belirterek akçeyi gönderemeyeceğini belirtmiştir (AŞKT.d. 36: 291).

Vakfın iltizamı konusunda bazen de farklı sıkıntılar yaşanabiliyordu. Mihrimah Sultan Camisi ve İmarethanesi Vakfı köylerinden olan Karaferye'deki bazı köyleri iltizamen uhdesine alan Ahmed isimli kişi, kendisi mültezim olmasına rağmen köylerin zabtını bazı zorbalara havale etmiş, bu kişiler de vakıf ahalisine zulmetmişler, ahali de Divân'a giderek şikâyetçi olmuştur. Ahalinin durumu Divân'da görüşülmesinin ardından mütevelliyeye gönderilen hükümde vakıf köylerinin iltizamının *müstakim* bir kişiye *der-uhde* edilmesi istenmiştir (AŞKT.d. 36: 142). Vakıf topraklarının işletilmesiyle ilgili sorunların yanı sıra vakıf akaratından olan dükkân, han, hamam, oda gibi gayrimenkullerin kirası konusunda da kiracılarla vakıf arasında sorunların yaşandığı görülmektedir. Örneğin Hasan Paşa Evkafı'na ait olan İstanbul'daki bazı odaların kiracıları kiralalarını vermedikleri için vakfın mütevellisi Divân'a giderek durumu bildirmiş ve şikâyetçi olmuştur (AŞKT.d. 36: 252). Bazen de kiracılar vakıftan şikâyetçi oldukları görülmektedir. İstan-

8 Örneğin Sultan Süleyman Câmii Evkafı mukataasından Drama ve tevabii mukataasının 1112 (M.1701) martından sene tamamına değin zabtı Mehmed isimli kişiye 12 yük ve 60.000 akçeye *der-uhde* edilmişken Mehmed, 2 yük ve 9.400 akçesini vakfa teslim etmiş; ancak kalan meblağı vakfa teslim etmemiştir. Vakfın mütevellisi olan el-Hac Şahbaz bu durumu mektup göndererek Divân'a şikâyet etmiştir (AŞKT.d. nr. 36, s.231; Benzer örnekler için bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 195, 196, 231, 285).

bul'da Müteveffa Ramazan Çelebi Evkafı'na ait Koğacı Dede mahallesindeki odalarda sakin olan kiracılar Divân'a başvurarak kendilerinin kiralalarını vermeye razı olmalarına rağmen vakfın mütevellisinin şart-ı vâkif ve ecr-i mislinden fazla akçe talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 465).

Şikâyet Defterleri'nde vakfın tasarrufuna yapılan müdahalelerle ilgili konulara da sıklıkla rastlanmaktadır. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 34 tanesi yani %9,39'u bu konuyla ilgilidir. Bu tür şikâyetler, *evlâda meşrûta* olan vakfın tasarrufuna evladdan olmayan başka birinin müdahale etmesi, vakıf toprağını veya akaratını iltizamen veya kira olarak tasarruf eden kişiye müdahale edilmesi, vakıf yaylaklarında hayvanlarını belli bir bedel karşılığında otlatanlara müdahale edilmesi gibi konularla ilgilidir. Örneğin Halep'te Seyyide Câmii Vakfı'nın akaratından olan odalar için bazı kişiler buraların vezirin vekilharçlığı hizmetinde olanlara konak olarak tahsis edildiğini belirterek müdahale etmişlerdir (AŞKT.d. 36: 543). Bir diğer olayda Hatun-ili kazasında Sefa Dede'nin evlad-ı zükûr ve inâsına vakfettiği mezraya evladdan olmayan bazı kişiler bizim de hissemiz vardır diyerek müdahale etmişlerdir (AŞKT.d. 36: 547). Müteveffa Bayram Paşa Evkafı'nın cami, mescid, hamam ve değirmenleri için cari olan nehrin üzerindeki 3 adet samakov vakfa aitken bazı kişiler samakovların vergisini biz alırız diyerek müdahale etmişlerdir (AŞKT.d. 36: 549). Bir diğer olayda ise Müteveffa Kasım Paşa'nın izin-i müteveli ile Sultan Bayezid Han Vakfı'na ait olan tersane-i amire yakınında bulunan ve 80 akçe mukataayla Kasım Paşa tarafında odun mizanı vaz' olunmuşken Ruznamçeci İbrahim Efendi Evkafı mütevellisi el-Hac Mustafa dahi mizan vaz' ederek Kasım Paşa Evkafı gelirine zarar vermiştir (AŞKT.d. 36: 508).

Vakıflarla ilgili hükümler içinde mürtezikanın mağduriyetiyle ilgili 19 hüküm tespit edilmiştir ki bu sayı vakıflarla ilgili hükümlerin %5,24'ünü oluşturmaktadır. Mürtezikanın mağduriyet yaşamasında mütevellilerin mürtezikanın vazifesini vermemesi, bazı kişilerin yeni cihetler ihdas etmesi gibi durumlar rol oynamaktadır. Örneğin Kasım Paşa Evkafı köylerinde vakıf reayasından bir kişi mükellef olduğu vergisini vermeden vefat ettiğinde mirasçıları mirası aralarında paylaşıp müteveffanın vermesi gereken vergiyi vermeyip mürtezikanın mağduriyetine sebep olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 107). Narde'de bulunan İmmihan bint Ali Paşa Câmii'nin mütevellisi Şahin, Divân'a gelerek Narde sakinlerinden sabık müteveli Mustafa'nın on seneden beri vakfın malını *evlâda meşrûta* ettiğini ve mürtezikaya *cevr ü eziyet* ettiğini bildirek şikâyetçi olmuştur (AŞKT.d. 36: 116). Bir diğer hükümde Gazi Evrenos Bey'in Gümölcine'deki vakfının mürtezikas ve suhte taifesi vakfın müteveli vekilinin şart-ı vâkif mucebince ekme ve çorba pişirtmediğini, vakfın mahsulünü gasp ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 475). Mürtezikanın mağduriyeti kimi zaman da ehl-i örf taifesinden olanların müdahalesiyle gerçekleşebilmektedir. Limni Kalesi'ndeki caminin imamı, müezzini, kayyımı ve sair mürtezikas Divân'a gelerek Limni Kalesi neferatının ve ehl-i örften bazılarının kendilerinden haksız bir şekilde *tekâlif-i şâkka* talep ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 236). Bazen de vakfın mürtezikalı vazifelerine kanaat etmeyip fazla akçe talebinde bulunabilmektedirler. Kayseri'de Huand Hatun Câmii ve Medresesi mürtezikas *defter-i hakânî ve vakfiye-i ma'mulün-bihâda ta'yîn olunandan ziyâde akçe talep* ederek sorun çıkartmışlardır. Vakfın mütevellisi de durumu Divân'a bildirmiş ve şikâyetçi olmuştur (AŞKT.d. 36: 110).

Vakıflarla ilgili sık yaşanan sorunlardan birisi de vakıf reayasının mağduriyetidir. Bu tür durumlar daha ziyade *devre çıkma* suretiyle vakıf reayasından tekâlif-i şakka talep edilmesiyle ilgilidir. Örneğin, Edirne'deki Sultan Selim Han Vakfı'nın Yenice-i Vardar'daki Sarıhassı köyü ahalisi Divân'a gelerek kendile-

rinin serbest vakıf köyü ahalisi olduğunu, müdahale ve vergi talep edilmesinin icap olmadığını; ancak mirliva, mirimiran ve sair ehl-i örf taifesinin kendilerinden *kaftan-bahâ* ve sair *tekâlif-i şâkka* talep ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 127). Bir diğer şikâyet hükmünde Mihrimah Sultan Evkafı'ndan olan Rusçuk kazasındaki köylerin gayrimüslim reayası gelerek cizyedarlarının kendilerinden fazla akçe talep ettiğini hatta yaşı küçük olanlar için dahi akçe talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 279). Haksız akçe talebiyle reayanın mağdur edilmesinin yanı sıra eşkıyalık olayları, alacak-verecek meseleleri, haksız faiz talebi, hayvanları otlatma meselesi gibi konularda da reayanın Divân'a gelerek şikâyetçi olduğu hükümler bulunmaktadır. Vakıf reayasının mağduriyetiyle ilgili çok sayıda örnek bulunmakla birlikte reyadan kaynaklanan sebeplerle vakfın zarara uğradığına dair şikâyetler de bulunmaktadır. Bu tür konuların başında vakıf reayasının vergisini vermemesi veya eksik vermesiyle ilgili şikâyetler gelmektedir. Örneğin İmroz Adası'ndaki Sultan Süleyman Han Vakfı köylerinden olan bazı köyler ahalisi "Bizler kale görevlileriyiz." diyerek vakfa ödemeleri gereken vergiyi vermek istememişlerdir. Vakfın mütevellisi de durumu Divân'a bildirerek şikâyetçi olmuş ve defter-i evkâfa müracaat olunarak köyler ahalisinin kale görevlisi olmadığı, vakıf reyası olduğu tespit edilerek vergilerinin tahsil edilmesi istenmiştir (AŞKT.d. 36: 437). Vakıf reayasının bazen tefecilerle sıkıntı yaşadıkları durumlar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin, Tırnova'da Rüstem Paşa Evkafı köylerinin zimmî reayasından bazıları mahkemeye başvurarak kendilerinin Topal Hacı Mustafa'dan 7 kese akçe borç aldıklarını; ancak borçlarını ödemelerine rağmen Hacı Mustafa'nın 11 kese akçe daha talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 339).

Vakıflarla ilgili yukarıda örneklerle izah edilen şikâyetlerin yanı sıra vakıf mahsulünden bakiye kalması, vakıflar arası anlaşmazlık, vakıf mahsulünün farklı bölgede satış izni,¹⁰ vakıf görevini ele geçirme, gelire kanaat etmeme, vakfa borcun ödenmemesi, vakıf görevlisinin başka iş yapması veya başka görevliye müdahale etmesi, nukûd vakfın haksız rıbh veya akçe talebi, vakıf binasının tamir talebi, vakıf binasına zarar, vakıf mülkünün istibdali talebi,¹¹ vakıf binasının tamirinden kalan paranın tahsili, vakfedilen kitapların, mülkün gasp edilmesi, vakfın mütevellisinin alacak-verecek meselesi, vazifeye zam talebi, vakıf görevlileri arasında anlaşmazlık, vakıf kapı ve pencerelerinin İstanbul'dan gönderilmesine mani olunması,¹² evlâd-ı vâkif arasında hisse anlaşmazlığı gibi şikâyetlere de rastlanmaktadır.

9 Bu tür şikâyetlerde vakıf reyası köylerinin serbest olduğunu daha çok şu ifadeyle dile getirirlerdi: "...reayâsı meclis-i şer'â varub hukûk ve rûsûmların zâbitlerine verib evkâf-ı selâtin mefrûzû'l-kalem ve maktû'û'l-kadem min külli'l-vücûh serbest olub bilâ emr-i şerif tekâlif-i şâkka talebiyle rencide olunmamak üzere emr-i şerifim verilmişken () voyvodası/mütesellimi/mutasarrıfı..." bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 179.

10 Örneğin İsmail kazasındaki Mehmed Bey Evkafı'nın 1111 ve 1112 (1700-1701) seneleri mahsulünden İsmail kilesiyle 4000 kile buğdayın mahallinde satılması mümkün olmadığından ve bu durumun vakfa zararı olduğundan Sakız ve Midilli adalarına götürülüp satılması için vakfın mütevellisi Ahmed Divan'a başvurmuş ve kendisine izin verilmiştir. Bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 67.

11 Vakfa ait bir mal ile özel bir mülkün istibdali yani değiştirilmesi talep edildiğinde bunun gerçekleşmesinin en önemli şartı değiştirilmek istenenle vakfa ait mal/mülk arasındaki kıymet farkının vakfın lehine olmasıdır. Örneğin İstanbul'da Müteveffa Hurşid Hatun'un evladına meşruta vakfı olan Abdi Ağa Mahallesi'ndeki tahtânî bir bâb oda, bir sofa ve bir bahçe ve Selçuk Zahiraddin Mahallesi'ndeki fevkânî iki bâb oda, bir sofa, tahtânî bir bâb oda ve bir ahır İsmail Efendi isimli kişi kendi menzili ile istibdâl etmek için başvurmuş ve menzilin incelenmesi ve değerinin müşahede edilmesi için mimar atanmıştır. Mimarın yaptığı inceleme neticesinde menzilin rağbet ve kıymetinin vakfa faydası olacağına kanaat getirilerek istibdâl teklifi kabul edilmiştir. Bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 158; Benzer örnekler için bk. AŞKT.d. nr. 25, s. 218, 302; Vakfa zararı olacağı belirtilerek reddedilen istibdâl talebi de olabilmektedir. Örnek için bk. AŞKT.d. nr. 142, s. 474.

12 Bu olayda Müteveffa Mustafa Paşa'nın evkafından İzmir'de yaptırılan kargir han için 72 adet demir kapı ve pencerenin İstanbul'da yapılması daha hesaplı olduğundan İstanbul'a sipariş verilmiş; ancak İzmir'de bazı kimseler (muhtemelen esnaftan bazı kişiler) kapı ve pencerelerin İstanbul'dan sipariş edilmesine mani olmaya çalışmışlardır. Bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 410.

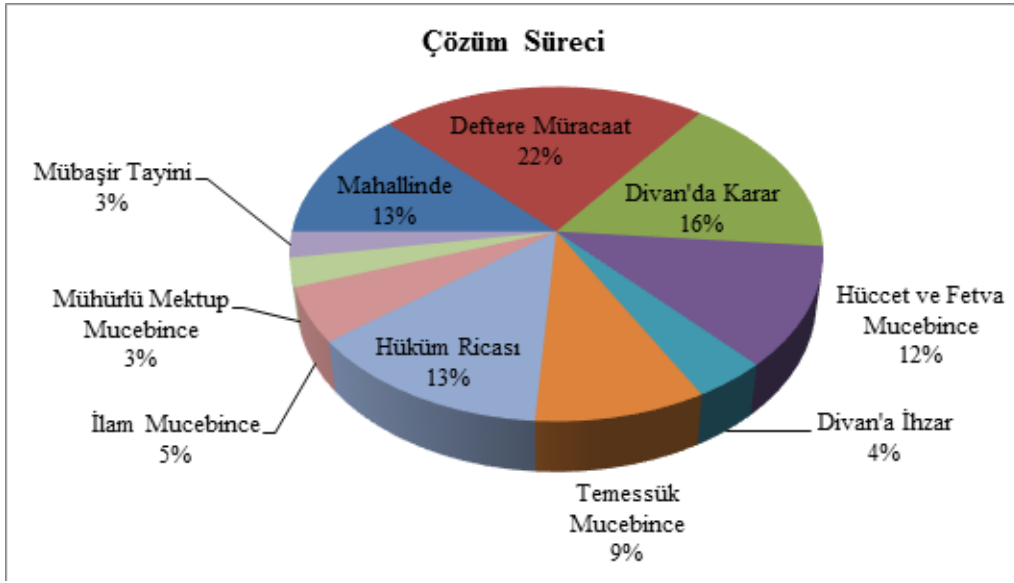
4. Vakıflarla İlgili Konuların Çözüm Süreci

Divân'a yapılan şikâyet başvurularının ilk incelemesi şikâyet mekanizmasının işleyişi içerisinde çeşitli görev ve yetkileri bulunan çavuşlar vasıtasıyla olurdu. Divân'a ulaşan şikâyetle ilgili arzuhallerin ilk incelemesini gerçekleştiren çavuşlar, aynı zamanda yazılı olmayan başvuruların da ilk kabulünü yaparlardı. Çavuşbaşı ve çavuşların şikâyet başvurularıyla ilgili bu sorumluluklarının yanı sıra şikâyet başvurularının ön incelemesi kubbe vezirleri tarafından da yapılabilirdi. Divân'da önceleri reisülküttaplar sonraları ise tezkireciler tarafından okunan şikâyet mektupları veya arzuhaller dava konusunun muhteviyatına göre ya hemen orada çözüme kavuşturulur ya da içeriğine göre ilgili mercilere iletilirdi. Burada davalar müşterikilerin elindeki belge ve deliller doğrultusunda ve davanın konusuna göre Divân'da karara bağlanabildiği gibi müştekiye verilen ferman, emr-i şerîf, hüccet, ilam veya hükm-i hümâyûn suretiyle mahalline havale edilebilirdi (Tuğluca, 2016: 68-71). Anlaşılabileceği üzere Divân'da ele alınan her şikâyet başvurusuyla ilgili burada, nihaî karar çıkması gibi bir durum söz konusu değildir. Nitekim Divân'a yapılan şikâyet başvurularında çözüm yolu olarak çoğunlukla davaların yine yerel mahkemelere havale edildiği görülmektedir. Şikâyeti gerçekleştiren kişilerin de zaten çoğunlukla bu doğrultuda hareket ettikleri ve yerelde görülen davalarının merkezden aldıkları *emr-i şerîf* veya *hüküm* ile desteklemek arzusunda oldukları görülmektedir. Divân'a başvuran kişiler çoğunlukla müftüden aldıkları *fetvâ-yı şerîf* ve yerel mahkemelerden almış oldukları *hüccet-i şer'iyye* veya *temessük* ile Divân'a başvurmakta ve davalarının mahallinde şer'î çerçevede ve ellerinde bulunan bu belgeler doğrultusunda çözülmesini talep etmekteydiler. Bununla birlikte davalarla ilgili şahitlerin davanın zuhur ettiği kazada sakin olmaları ve İstanbul'a gelme imkânlarının kısıtlı olması, davalarının keşif ve ahaliden soruşturulması gibi süreçler gerektirmesi mahalline havale edilmesini daha anlaşılır kılmaktadır.

Osmanlılar has, zeâmet, timar, mülk ve vakıf gibi arazilerin gelirleri ve tasarrufuna dair bilgileri defterlere kaydediyordu. Böylece bu topraklarla ilgili arazi ihtilafları veya toprağı tasarruf edenle vergi mükellefi reaya arasında yaşanabilecek anlaşmazlıklarda çözüm yolu öncelikli olarak bu defterlere müracaat edilmesi oluyordu (Afyoncu, 1994: 100-101). Nitekim vakıflarla ilgili şikâyet başvurularında da şikâyetin konusu diğer toprak türlerini tasarruf edenlerle yaşanan anlaşmazlıklar veya vakıf reayasıyla vakfın yöneticileri arasında vergi konusundaki anlaşmazlıklar olduğunda defterhâne-i âmirede muhafaza edilen defter-i evkâf, kuyûd-ı ahkâm, defter-i icmâl ve mufassal gibi defterlere müracaat edilerek çözüm aranırdı. Şikâyetin konusu timar, zeâmet, iltizam, malikane, vakıf gibi defterhâne-i âmirede bulunan defterlerin esas alınmasıyla çözülebilecekse, *defter ve kanûn mûcebince* çözülmesi istenmektedir. Bu tür şikâyetlerde *defterhâne-i âmiremde mahfûz rûznâmçe-i hümâyûna ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda; Divân-ı Hümâyûnumda mahfûz kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olundukda; defter-i evkâfa mürâca'at olundukda* gibi ifadelerle çözüm yolları gösterilmekte ve *vech-i meşrûh üzere mastûr ve mukayyed bulunmağın defter-i hakânî mûcebince amel olunmak; vech-i meşrûh üzere mastûr olmağla şer' ve kânûn ve defter mûcebince amel olunmak* gibi ifadelerle çözülmesi gerektiği ifade edilirdi (Tunç, 2020: 302-303).

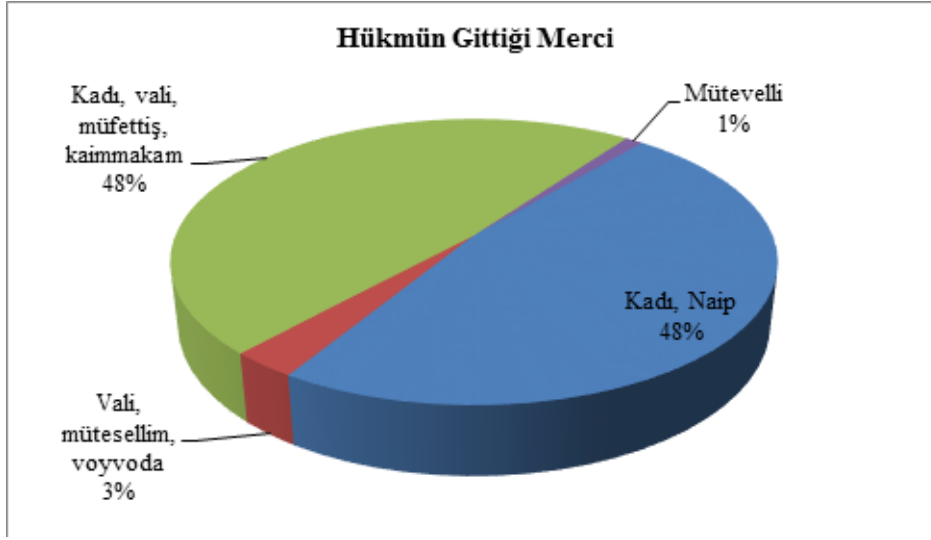
Şikâyet konularının çözümümüyle ilgili genel süreç, vakıflarla ilgili başvurularda da benzer bir şekilde gerçekleşirdi. 36 numaralı defterde yer alan vakıflarla ilgili hükümler incelendiğinde şikâyetlerin %16'sının Divân'da verilen karar neticesinde çözüldüğü görülmektedir. Bununla birlikte Divân'a yansıyan vakıflarla ilgili şikâyet konularının önemli bir kısmının icmal, mufassal, ruznamçe, evkaf gibi defterlerde kayıtlı bilgiler doğrultusunda çözülebilecek nitelikte olması, çözümün de çoğunlukla bu defterlere müracaat

edilmesi neticesinde olmasını sağlamıştır. Nitekim vakıflarla ilgili şikâyet konularının %22'si defterlere müracaat edilmesi neticesinde çözülmüştür. Divân'a yapılan vakıflarla ilgili başvurulardan %13'ü hüküm ricası, zabt talebi gibi isteklerle ilgiliyken %29'u hüccet, fetva, ilam, temessük ve mühürlü mektup gibi resmî belgelere istinaden yapılan başvurular olup bu tür başvuruların neticesi de yine bu belgelere istinaden çözüldü. Bu tür çözümlerin yanı sıra zulüm, eşkıyalık gibi baskı ve şiddet içeren olaylarda olay mahalline mübaşir görevlendirilebilir ve mübaşir marifetiyle çözüm aranabilirdi. Nitekim 36 numaralı defterdeki vakıflarla ilgili sorunların %3'ünde mübaşir tayini gerçekleştirilmiştir. Defaatle yerel mahkemede veya Divân'da görüşülüp karar verilmiş olmasına rağmen tarafların riayet etmedikleri durumlar söz konusu olduğunda veya devletin önemli gördüğü konular söz konusu olduğunda şikâyet edilen kişi veya kişilerin Divân'a ihzar edilmesi istenebilirdi (Bk. Grafik 8).



Grafik 8: Vakıflarla İlgili Konuların Çözüm süreci

Şikâyet konularının Divân'da görüşülmesi neticesinde müştekiye veya müştekinin vekiline davanın muhteviyatına göre nasıl çözülmesi gerekiyorsa buna göre emr-i şerîf veya hükm-i hümâyûn verilir ve müşteki aldığı resmî evrakı kazasına giderek kadıya sunar, kadı sicil defterine kaydettirir ve hükmün icrasını talep ederdi (Tuğluca, 2016: 84). Hükmün icrası konusunda en çok kadı ve naipler muhatap alınmakla birlikte taşradaki diğer ehl-i örf temsilcileri de muhatap alınabilirdi. Nitekim 36 numaralı defterde yer alan vakıflarla ilgili hükümlere göre muhatapların %48'i yalnızca kadı ve naiplere gönderilmişken %48'i kadı ve naiplerle birlikte ehl-i örf taifesinden kişilere gönderilmiştir. Böylece kadı ve naiplerin muhatap alındıkları hükümlerin oranı %96 gibi çok yüksek bir oranı bulmaktadır. Kadı ve naiplerin muhatap alınmadıkları hükümler ise %4 gibi düşük bir orandır. Bu hükümlerin bir kısmı mütevellilere gönderilmişken bir kısmı da yönetici kesimden olanlara gönderilmiştir (Bk. Grafik 9).



Grafik 9: Hükmün gittiği mercî

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin içtimaî, iktisadî, hukukî ve dinî hayatında son derece önemli bir yeri olan vakıf müessesesiyle ilgili Divân-ı Hümâyûn'un ana defter serilerinden olan Atık Şikâyet Defterleri Osmanlı tarihi araştırmacılarına ve özelde vakıf müessesesiyle ilgili araştırma yapanlara önemli bilgi ve veriler sunabilecek özelliğe sahiptir. Bu defterlerde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerde; vakıf reayasından haksız vergi veya akçe talebi, vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne müdahale edilmesi, vakıf görevini ele geçirme, vakfın diğer toprağına müdahalesi, vakıf gelirini teslim etmeme, vakıf reayasına baskı, mevkufun işletilmesi, mürtezikanın mağduriyeti, vakıf reayasının vergi vermemesi veya eksik vermek istemesi, vakfın tasarrufuna müdahale, vakıf binasına zarar gibi şikâyetlerle ilgili bilgiler; cami, mescit, medrese, mektep, tekke, zaviye, türbe, buk'a, imaret, hamam, su yolu, çeşme gibi vakıf kurumlarıyla ilgili bilgiler; hane, dükkân, han, oda, köy, mezraa, çiftlik, bağ, bahçe, arsa gibi vakıf gelir kaynaklarıyla ilgili bilgiler elde etmek mümkündür.

Şikâyet Defterleri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerde özellikle padişahlara, padişah eşlerine ve padişah çocuklarına ve büyük devlet adamlarına ait vakıflarla ilgili çok sayıda hüküm bulunmakta olup araştırmacılar için büyük önem arz eden bu vakıfların işleyişi, şikâyete konu olan durumları vakıflarla ilgili diğer defter serilerinden elde edilebilecek bilgilere katkı sağlaması ve söz konusu defterlerde yer almayan eksik yönlerinin tamamlanmasını sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte bu defterler, vakıflarla ilgili şikâyetlerde şikâyet edenler, edilenler, şikâyetin tarafları gibi istatistiki değerlendirmelere imkân tanımaktadır.

Kaynaklar

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)1.a. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Atik Şikâyet Defterleri (AŞKT.d.): nr. 25, 36, 142.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Afyoncu, Erhan (1994). "Defterhâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, (9), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 100-104.

Ahışhalı, Recep (2007). "Râmi Mehmed Paşa". *TDVİA*, (34), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 449-451.

Aktaş, Necati (1991). "Atik Şikâyet Defteri", *TDVİA*, (4), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 68.

Aktepe, Münir (1991). "Amcazâde Hüseyin Paşa", *TDVİA*, C.3. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 8-9.

Altunbay, Mustafa (2010). *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Başbakanlık Arşiv Rehberi (2017). İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Başkanlığı Yay.

Binark, İsmet (1979). *Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası (Türkçe ve Yabancı Dillerde Yayınlanmış Kaynaklar)*. Ankara: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Çam, Mevlüt (2017). "Vakıf Araştırmalar Açısından Vakıf Hazine (Atik) Defterleri ve Önemi". *Vakıflar Dergisi*, (47), 45-65.

Günay, Ramazan (2013). "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), s.9-29.

Emecen, Feridun M. (2005). "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (C. 3/S. 5), 107-139.

_____ (1994). "Devre Çıkma", *TDVİA*, (9), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 250-251.

İnalcık, Halil (1988). "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar". *Osmanlı Araştırmaları (VII-VIII)*, 33-54.

Kütükoğlu, Mübahat S. (2006). "Mühimme Defteri". *TDVİA*, (31). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 520-523.

Şimşir, Nadide (1994). "Ahkâm Defterleri'nin Tarihî Kıymeti ve 107 No'lu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir ile İlgili Hükümler". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (IX), 357-390.

Tuğluca, Murat (2016). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. Ankara: TTK. Yay.

_____ (2012). "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. (C. 5. S. 9), 107-128.

Tabakoğlu, Ahmet (2011). "Tekâlîf", *TDVİA*, (40). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 337.

Taş, Hülya (2007). "Osmanlıda "Şikâyet Hakkı"nın Kullanımı Üzerine Düşüncüler". *Memleket ve Siyaset Yönetimi*, (C.2. S.3), 186-204.

Tunç, Muhammet Nuri (2020). "Balkan Tarihi Araştırmalarında Atik Şikâyet Defterleri'nin Yeri". *Türkiye'nin Bölgesel Sorunları-Osmanlı'dan Günümüze Balkanlar*. İstanbul: Hiper Yayın. 267-311.

EKLER

Ek 1: Sultan Yıldırım Bayezid Han Câmî-i Şerifi ve İmarethanesi Vakfı Köylerinden Susuğurluğu (Bursa) Köyünün Zabtı Talebi (AŞKT.d. 36: 558).

2214
Zabta vaki vakıfların muayenesi...
Bu vakıfın muayenesi...
Zabta Talebi...
Bu vakıfın muayenesi...
Zabta Talebi...